

نگاهی گذرا به تاریخچه قراردادهای نفتی ایران - قسمت دوم

حجت ربیعی پورسلیمی، شرکت ملی نفت ایران

سیر تحول ترتیبات قراردادهای نفتی در تاریخ ایران با داستان پرفرازونشیب خود از قراردادهای امتیازی شروع شده و پس از گذر از قراردادهای مشارکتی، به سمت قراردادهای خدمتی چرخش داشته است. در این بین، مهمترین بخش تحول قراردادهای پیش از انقلاب اسلامی در بازه زمانی ۱۳۳۳ تا ۱۳۵۳ (۱۹۷۴-۱۹۷۴م) اتفاق افتاده به طوری که فرازونشیب رخدادهای این دوره بیست ساله‌ی تاریخ صنعت نفت ایران، تأثیر شگرفی حتی بر تحول قراردادهای صنعت نفت دنیا داشته است.

بهره‌برداری از منابع نفتی ایران را به ترتیب توالی تاریخی به ۵ قسمت می‌توان تقسیم کرد: دوران قدیم یعنی قبل از ابداع روش کنونی حفاری، امتیازات دوره قاجاریه، مقررات پس از مشروطیت، لایحه الحاقی گلشائیان - گس، تشکیل شرکت ملی نفت ایران.

الف: دوران قدیم یعنی قبل از ابداع روش کنونی حفاری

استخراج نفت به روش کنونی یعنی از طریق حفارچه تنها از نیمه اول قرن گذشته معمول شده است، در حالی که استفاده از نفت که به صورت چشمه از زمین می‌جوشد، یا گاز طبیعی که از شکافی خارج می‌شود و همچنین، قیر که از معادن سطح‌الارضی به دست می‌آید، سابقه بسیار طولانی‌تری دارد. مصریان از هزار سال قبل قیر را برای عایق‌کاری کشتی‌ها و مومیائی مردگان به کار می‌بردند، آتشکده‌های زرتشتیان ایران بعضاً با گاز طبیعی که از زمین بیرون می‌آمد می‌سوخت و بالاخره ایرانیان و رومیان قبل از اعراب با استعمال نفت برای پرتاب گلوله‌های آتشین در جنگ‌ها آشنایی

داشتند. باتوجه به سابقه طولانی ایرانیان در استفاده از نفت و در نظر گرفتن اینکه امپراتوری قدیم این سرزمین تقریباً تمام مناطق نفت‌خیز قفقاز و خاورمیانه را در بر می‌گرفت، تعجبی ندارد که بعضی از دانشمندان مثل "هرتسفلد" کلمه نفت را فارسی و اشتقاق آن را از ریشه لغت ناب دانسته‌اند. به هر حال این واقعیت که ایرانیان از مدت‌ها قبل از اسلام با مواد نفتی و مصرف آنها آشنایی داشته‌اند امری مسلم است ولی از قواعد و مقرراتی که در آن دوره برای بهره‌برداری از منابع نفت وجود داشته، اطلاعی در دست نیست.

ب: امتیازات دوره قاجاریه

نهضت صنعتی در نیمه دوم قرن نوزدهم اهمیت و ارزش نفت را به جهانیان آشکار کرد و مخصوصاً پس از آنکه در ۱۸۵۹ میلادی، کلنل "دریک" با استفاده از دکل حفاری موفق به استخراج نفت شد، سرمایه‌داران خارجی درصدد تحصیل امتیازهایی در کشور ما برآمدند و چون در این زمان پادشاه ایران ناصرالدین شاه قاجار) احتیاج فراوانی به پول داشت، چندین امتیاز به اتباع خارجی و داخلی

برای بهره‌برداری از معادن از جمله نفت داد که بعضی از آنها را به ترتیب تاریخ در اینجا ذکر می‌کنیم:

۱- امتیاز ایجاد راه‌آهن با حق استفاده از معادن فلزات، نفت و قیر تا فاصله چهل مایلی از مسیر راه‌آهن مزبور که در سال ۱۸۶۴ میلادی به "مستر توری" انگلیس داده شد.

۲- امتیاز اول "بارون ژولیس روبرت" در سال ۱۸۷۲ میلادی که در آن، حق استفاده از منابع نفتی هم پیش‌بینی شده بود و در نهایت، شاه به دلیل اعتراض روس‌ها مجبور به فسخ آن گردید.

۳- فرمان‌های سال ۱۲۹۷ قمری (برابر با ۱۸۷۷ میلادی) که ناصرالدین شاه به نام حاجی علی‌اصغر و حاجی علی‌اکبر امین معادن صادر کرد، برای بهره‌برداری از معادن واقع در منطقه‌ای از سمنان تا خراسان را شامل می‌گردید. به موجب این فرمان‌ها، بهره‌بردار تا ده سال از پرداخت حقوق دیوان معاف بود، ولی از آن به بعد قرار بود سالی ده درصد به این عنوان پرداخت شود.

این فرمان‌ها پس از فوت امین معادن به دست ورثه افتاد و روس‌ها سعی کردند توسط سردار

اعظم معادن موضوع این فرمان‌ها و سه فرمان دیگر را به مدت ۷۰ سال اجاره کنند. ولی پیش از آنکه این اتفاق بیوفتد، دولت متوجه شد و تصویب‌نامه‌ای صادر کرد دایر بر اینکه اگر از امتیازی تا ۶ ماه استفاده نشود، ملغی خواهد بود.

۴- در سال ۱۸۸۳ میلادی امتیاز معادن نفت دالکی به یکی از اتباع هلند بنام "البرت هوتس" داده شد که شرکتی تأسیس نمود و به حفاری پرداخت، ولی موفق به کشف نفت نشد.

۵- در سال ۱۸۸۹ میلادی برای دومین بار امتیاز "به رویتر" داده شد که به موجب آن بانک شاهنشاهی سابق را تأسیس نمود، ولی چون تا یک سال موفق به کشف نفت نشد، در سال ۱۸۹۰ میلادی این امتیاز فسخ گردید. ۶- در سال ۱۳۱۳ قمری برابر با ۱۸۹۴ میلادی، فرمانی برای بهره‌برداری از معدن نفت در کلارستان به نام خلعت‌بری صادر شد

۷- آخرین امتیازی که قبل از مشروطیت راجع به بهره‌برداری از نفت داده شد، امتیاز دارسی بود که در سال ۱۹۰۱ میلادی توسط مظفرالدین شاه قاجار صادر گردیده است. به موجب این امتیازنامه، اجازه تفحص، استخراج، آماده‌سازی، حمل‌ونقل و فروش گاز طبیعی، نفت و قیر، موم طبیعی و احداث خط لوله در تمام کشور به جز پنج ایالت شمالی که به اصطلاح در حریم امنیت روسیه قرار گرفت، برای شصت سال به "ویلیام ناکس دارسی" واگذار شد.

ج: مقررات پس از مشروطیت

با برقراری رژیم مشروطیت، استخراج و بهره‌برداری از معادن هم تابع احکام و مقررات قانونی شد. قبلاً اشاره شد که از امتیازات قبل از مشروطیت تنها امتیاز "دارسی" به مرحله بهره‌برداری رسید. دلیل موفقیت او هم صرف‌نظر از سایر جهات این بود که قبلاً نفت در حوالی قصر شیرین توسط "دومورگان"

کشف و نتیجه آن در سال ۱۸۹۲ میلادی در پاریس اعلام شده بود و دارسی با اطلاع از این مطلب درصدد تحصیل امتیاز برآمد. امتیاز دارسی به جز پنج ایالات شمال، سراسر کشور را در بر می‌گرفت. از شرایط این امتیاز، پرداخت بیست هزار لیره نقد و همین مقدار سهام به شاه وقت و همچنین سالی دوهزار تومان به‌عنوان مالیات به‌اضافه ۰/۱۶ سودخالص به‌عنوان حق‌الامتیاز بود. در سال ۱۹۰۹ نخستین چاه در مسجدسلیمان به نفت رسید و شرکت سابق نفت تشکیل شد.

در ابتدای جنگ جهانی اول، نیروی دریایی انگلیس سوخت کشتی‌های خود را که تا آن موقع ذغال‌سنگ بود تبدیل به نفت نمود، برای تأمین احتیاجات آینده خود قرارداد درازمدتی با شرکت سابق نفت بست و ضمن آن، ۰/۵۳ سهام آن را هم به‌دست آورد. این گفته "لرد کرزن" که "متفقین روی دریای نفت به ساحل پیروزی رسیدند،" شاهد گویایی از تأثیر این قرارداد بود. در همین سال، شرکت سابق نفت به‌عنوان ادعای خسارت ناشی از قطع لوله نفت توسط "ایلات" از پرداخت حق امتیاز خودداری نمود. در سال ۱۹۲۰ کار به حکمیت کشید ولی رأی حکمیت را مجلس وقت نپذیرفت و موضوع معوق ماند. در سال ۱۹۳۱ میلادی که انگلیس واحد طلا را کنار گذاشت، از ارزش واقعی حق‌الامتیاز پرداختی به دولت ایران بسیار کاسته شد و در اواخر سال ۱۹۳۲ میلادی به دستور شاه وقت، مجلس امتیاز دارسی را ملغی نمود. انگلیس به شورای جامعه ملل و دیوان

دائمی داوری بین‌المللی لاهه شکایت برد. ایران به صلاحیت مراجع مزبور اعتراض کرد و موضوع را یک امر داخلی دانست. بعداً طرفین با میانجیگری دکتر "بنشن" وارد مذاکره شدند و بالاخره در سال ۱۹۳۳ قرارداد جدیدی منعقد شد که برای آن هم مجدداً شصت سال مدت معین شد. به موجب این قرارداد حوزه امتیاز

سابق به نصف تقلیل یافت با این شرط که از پنج سال فقط به یکصد هزار میل مربع محدود شود.

د: لایحه الحاقی گلشانیان - گس

قرارداد الحاقی بین دولت سابق ایران و کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود، تهران مورخ ۱۷ ژوئیه ۱۹۴۹ برابر با ۲۶ تیرماه ۱۳۲۸ "نظر به قرارداد که در این قرارداد، قرارداد اصلی نامیده می‌شود، منعقد در تاریخ ۲۹ آوریل سال ۱۹۳۳ میلادی بین دولت وقت ایران از یک طرف و کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود از طرف دیگر که به‌موجب آن امتیازی برای تنظیم روابط بین طرفین مذکور برقرار گردیده است و نظر به اینکه متعاقب مذاکرات کامل و دوستانه، دولت و کمپانی موافقت نموده‌اند که به‌ملاحظه تغییراتی که در نتیجه جنگ جهانی دوم (۱۹۳۹-۱۹۴۵) در اوضاع اقتصادی حادث شده، مزایای مالی که طبق قرارداد اصلی به دولت تعلق می‌گیرد، بایستی به میزان و ترتیب آتی افزایش یابد و نظر به اینکه طرفین برای تأمین این منظور موافقت نموده‌اند که قرارداد الحاقی منعقد نمایند. علی‌هذا بین دولت ایران و کمپانی نفت انگلیس و ایران قراردادی در ۱۱ ماده و چند بند موافقت می‌شود."

پس از قرارداد امتیاز، رخداد و وقایعی همچون لایحه الحاقی گس گلشانیان به قصد بهبود شرایط قرارداد امتیاز و عدم پذیرش آن از سوی مجلس، راه را برای ملی شدن صنعت نفت مهیا کرد.

نمونه: قرارداد با شرکت نفت آجیب مینر اریا

در اجرای قانون نفت به‌منظور توسعه، تولید و فروش نفت ایران و مخصوصاً فروش نفت در بازار ایتالیا، شرکت نفت ایران قراردادی را با شرکت ایتالیایی آجیب مینر اریا منعقد نمود؛ توضیح آنکه قانون نفت در ۱۳۳۶/۵/۹ و قرارداد آجیب مینر اریا در ۱۳۳۶/۶/۲ به

تبدیل به محصولات تصفیه شده (پالایش) در ایران در نقطه صدور به قیمت اعلان شده می فروختند و پس از وضع هزینه‌ها و مخارج نیمی از سود ویژه را به عنوان مالیات به دولت ایران پرداخت می‌کردند.

شرکت‌های بازرگانی طرف قرارداد، هنگام خرید نفت معادل ۱۲٫۵ درصد کل استخراج را به صورت غیر نقدی یا نقدی به بهای اعلام شده تحت عنوان پرداخت مشخص که همان حق الارض بوده به شرکت ملی نفت ایران تحویل می‌دادند؛ پس از تعیین سود ویژه و مالیات آن، به نرخ همان پنجاه درصد، معادل پرداخت مشخص از این مبلغ کسر می‌شده و حق الارض به صورتی که در سایر موارد معمول بوده پرداخت نمی‌شده است. این نقص یکی از مواردی است که در قرارداد الحاقی ۱۳۴۳ شمسی (۱۹۶۵ م) تا حدودی اصلاح شده است. حوزه قرارداد کنسرسیوم تقریباً معادل مساحت حوزه امتیاز پیش از ملی شدن صنعت نفت است. به عبارتی، حوزه قرارداد کنسرسیوم تقریباً منطبق بر حوزه عملیات شرکت سابق نفت انگلیس و ایران و مدت قرارداد از تاریخ اجرا بیست و پنج سال با امکان تمدید در سه دوره پنج ساله پیش‌بینی شده بود.

شرکت ملی نفت ایران به موجب قرارداد کنسرسیوم مالک کلیه منابع نفتی در سرتاسر کشور تلقی می‌شد. این شرکت، نفت خامی را که

اقشار مختلف و نمایندگان برانگیخت. قرارداد کنسرسیوم در دو قسمت با دو ضمیمه مشتمل بر ۵۱ ماده مفصل به نام "قانون راجع به اجازه مبادله قرارداد فروش نفت و گاز و طرز اداره عملیات آن" در هفتم آبان ۱۳۳۳ (۱۹۵۴ میلادی) به تصویب نهایی مجلسین رسید.

در این قرارداد دولت انگلیس به نحو احسن ضرر خود از ملی شدن نفت را جبران کرد به نحوی که هم ۶۰ درصد قرارداد را به سایر اعضای کنسرسیوم فروخت و هم از ایران غرامت گرفت. انگلیس مجموعاً قریب به یک میلیارد دلار (به ارزش پول آن زمان) از ایران و سایر اعضای عضو کنسرسیوم غرامت دریافت کرد.

ترکیب سهام قرارداد کنسرسیوم نیز بدین شرح بود: پنج شرکت آمریکایی در مجموع ۴۰ درصد (هریک ۸ درصد)، شرکت بریتیش پترولیوم ۴۰ درصد، شرکت رویال داچ شل ۱۴ درصد و شرکت نفت فرانسه ۶ درصد. قدرت‌های نفتی آن روزگار، شرکت نفتی اِنی ایتالیا را به این بازی پرسود راه ندادند. لذا همانطور که خواهیم دید این حرکت، مبنایی برای پدید آمدن قراردادهای مشارکتی شد. طبق قرارداد کنسرسیوم، شرکت ملی نفت ایران محصول نفت و گاز حوزه قرارداد را به بهای تمام شده به اعضای کنسرسیوم شرکت‌های بازرگانی می‌فروخت و شرکت‌های طرف قرارداد نفت استحصال را یا به همان صورت خام و یا پس از

تصویب مجلسین آن زمان رسید، به موجب این قرارداد، طرفین یعنی شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیب مینر اریا مشترکاً با سرمایه مساوی، شرکتی ایرانی به نام شرکت سهامی نفت ایران و ایتالیا (سیرپ) تشکیل دادند و سه ناحیه؛ یکی در فلات قاره خلیج فارس، دوم در دامنه شرقی کوه‌های زاگرس مرکزی و سومی در منطقه ساحلی بحر عمان، جمعاً به مساحت تقریبی ۲۲۹۰۰ کیلومتر مربع در اختیار شرکت مزبور قرارگرفت تا به نفع طرفین، عملیات اکتشاف و تولید و فروش نفت را در نواحی مذکور انجام دهد. در عین حال، شرکت آجیب مینر اریا متعهد شد نقشه‌های اکتشافی را پس از مشاوره با شرکت ملی نفت ایران به هزینه خود تهیه و تنظیم نماید. اجرای این نقشه‌ها نیز تحت مراقبت و با وسائل آجیب مینر اریا صورت گیرد و هرگاه عملیات اکتشاف نفت به نتیجه منفی منتهی شد، کلیه مخارج آن به عهده آجیب خواهد بود و فقط در صورتی که وجود ذخیره نفت به میزان تجاری در یک میدان احراز شود، شرکت تأسیس شده مخارج مزبور را به آجیب مسترد خواهد نمود. از آن به بعد هم مخارج بهره‌برداری و توسعه آن میدان را مستقیماً به عهده خواهد گرفت.

قرارداد فروش نفت و گاز (قرارداد کنسرسیوم)

پس از ملی شدن صنعت نفت، کشور چندان در مقابل فشار قدرت‌ها تاب نیاورد و در سال ۱۳۳۲ شمسی تن به انعقاد قرارداد و تصویب قرارداد فروش نفت و گاز مشهور به قرارداد کنسرسیوم داد. این قرارداد بین ایران و ۸ شرکت خارجی (۵ شرکت آمریکایی به علاوه سه شرکت اروپایی) منعقد شد. از طرف ایران علی‌امینی وزیر دارایی و از طرف کنسرسیوم "هوارد پیچ" از شرکت جرسی مسئول مذاکره بودند. بنابراین، لایحه مربوطه به امینی - پیچ معروف شد. این قرارداد، قرارداد مهمی بود که پیش و پس از تصویب، واکنش‌هایی را در بین

در حوزه قرارداد کنسرسيوم استحصال می‌شد در سرچاه به اعضای کنسرسيوم می‌فروخت. به عبارت دیگر، مالکیت در سرچاه منتقل می‌شد. اعضای کنسرسيوم هم به نوبه خود این نفت را در بنادر ایران به قیمت فوب می‌فروختند و قیمت فوب باید توسط کنسرسيوم بر اساس قیمت نفت‌های مشابه خلیج فارس تعیین و اعلان می‌شد. تفاوت بین قیمت اعلان شده و هزینه‌ای که برای استحصال نفت به مصرف رسیده بود، به‌عنوان درآمد تلقی و پنجاه درصد درآمد از بابت مالیات به دولت ایران پرداخت می‌شد. شرکت ملی نفت ایران که مالک نفت‌خام تلقی می‌شد در برابر فروش آن به اعضای کنسرسيوم وجوهی دریافت می‌کرد که در قرارداد پرداخت مشخص نامگذاری شده بود. پرداخت مشخص معادل یک هشتم بهای نفت خام (۱۲٫۵ درصد) و همان است که در قراردادهای دیگر عنوان بهره‌مالکانه یا حق‌الامتياز را دارد. به موجب قرارداد اصلی، پرداخت مشخص جزو مالیات تلقی و مالیات معادل پنجاه درصد درآمد ویژه می‌شد. بنابراین، آنچه از بابت پرداخت مشخص به شرکت ملی نفت ایران پرداخت می‌شد در آخر سال از حساب مالیات دولت کسر می‌شد به طوری که درآمد ایران از همه‌جهت از همان پنجاه درصد تجاوز نمی‌کرد. این ترتیب بعدها تغییر یافت به نحوی که پرداخت مشخص جزو مالیات محسوب نمی‌شد بلکه جزو اقلام هزینه منظور می‌گردید.

برای عملیات اکتشاف و استخراج، "شرکت اکتشاف و تولید نفت ایران" و برای تصفیه

نیز یک شرکت تصفیه به نام "شرکت سهامی پالایش نفت ایران" تشکیل شد که در کل "شرکت‌های عامل" نامیده می‌شدند. این شرکت‌ها که در حکم، طرف قرارداد شناخته می‌شدند، تابعیت هلندی داشته ولی در ایران به ثبت رسیده بودند.

۵: تشکیل شرکت ملی نفت ایران

بر طبق ماده پنجم طرح قانونی (سابق) دائر به طرز اجرای اصل ملی شدن صنعت نفت مقرر گردید که اساسنامه شرکت ملی نفت ایران هرچه زودتر تهیه و تنظیم شود. برای اداره امور شرکت، قبل از آنکه اساسنامه مذکور تهیه و تصویب گردد، نیز ترتیباتی پیش‌بینی شده بود. اساسنامه موردنظر در سال ۱۳۳۱ به موجب قانون اختیارات به تصویب نخست‌وزیر وقت رسید و یکی دو بار هم به همین طریق تغییراتی در آن داده شد. در سال ۱۳۳۳ اساسنامه شرکت نفت بر طبق قانون الغاء اختیارات به کمیسیون مشترک مجلسین آن وقت ارائه شد و با تغییراتی به تصویب رسید و چون چند سال قبل از آن، یعنی در اجرای قانون مصوب ۱۳۲۷ راجع به برنامه هفت ساله، شراکتی به نام شرکت سهامی نفت ایران به منظور اکتشاف و بهره‌برداری از سایر منابع نفتی کشور (به غیر از منطقه قرارداد شرکت سابق) تشکیل شده بود، در این موقع سهام آن شرکت نیز در اختیار شرکت ملی نفت گذارده شد. در سال ۱۳۳۹ اساسنامه شرکت با استفاده از تجربیات حاصله از اجرای آن مورد تجدید نظر قرار گرفت

و تغییراتی در آن داده شد. معذرتاً به علت توسعه دامنه عملیات شرکت، تطبیق اساسنامه با مقتضیات و احتیاجات کار شرکت ضروری بود و لذا در سال ۱۳۴۳ به موجب قانونی که در تیرماه این سال از تصویب مجلسین آن زمان گذشت، در فصول سوم، چهارم و پنجم آن مجدداً تغییراتی داده شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی تغییرات اساسی در اساسنامه شرکت ملی نفت ایران داده شده است.

نتیجه‌گیری

در تاریخ ایران الگوی قراردادهای نفتی از قراردادهای امتیازی داری شروع شده و با گذر از قرارداد کنسرسيوم در پاسخ به شرایط روزگار به شرحی که آمده به قراردادهای مشارکتی و خدمتی رسیده است. عمده تحولات رخ داده در بازه بیست ساله ۱۳۳۳ تا ۱۳۵۳ به ثمر رسیده‌اند. لذا وقایع این دوران وزن بالایی را در تحولات مربوط به خود اختصاص داده است. با نگاهی به قراردادهای کنونی بی‌مقابل می‌توان ریشه تاریخی آنها را در قراردادهای خدمتی (پیمانکاری) پیش از انقلاب اسلامی جستجو کرد که این امر اهمیت بررسی تاریخی موضوع را نشان می‌دهد چرا که قراردادهای پیمانکاری یا همان خدمتی از سال ۱۳۴۵ در صنعت نفت ایران ظهور یافتند و از سال ۱۳۵۳ به طور رسمی تنها گونه قراردادی مجاز کشور شدند. لذا می‌توان نتیجه گرفت که الگوی کنونی قراردادهای نفتی، وابستگی زیادی به مسیر تاریخی و تکاملی آن دارد. ■

منابع

- [۱] کتاب سفید، (کتاب سبز) تاریخچه و متن قراردادهای مربوطه نفت ایران (قانون نفت، اساسنامه شرکت ملی نفت و قراردادهای شش‌گانه پیمانکاری)، انتشارات شرکت ملی نفت ایران، اسفند ۱۳۴۴.
- [۲] ایرانپور، فرهاد، مبانی عمومی قراردادهای نفتی، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دوره ۳۷، ش ۳، (۱۳۸۶) ص ۲۸-۱
- [۳] خدادادیان، فرشید، کاربردهای نفت و گاز در ایران باستان، روابط عمومی شرکت ملی نفت ایران ۱۳۸۹.
- [۴] فاتح، مصطفی، پنجاه سال نفت ایران - تهران، شرکت سهامی چهره ۱۳۵۵.
- [۵] روزنامه اطلاعات ۱۳۵۲ - رجال عصر پهلوی، دکتر منوچهر اقبال، مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- [۶] شکوهی، محمدرضا، نادران، الباس، تاریخ تحولات قراردادهای صنعت نفت ایران (۱۳۵۳-۱۳۳۳) زمستان ۱۳۸۹.